

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Devlet ve Küresel Piyasa Arasında: Karadeniz Bölgesi'nde Küçük Ölçekli Fındık Üretimi

H. Yener Erköse¹ , Osman Şahin² , Deniz Yüksek³ , Deniz H. Sert⁴

Öz

Türkiye dünyanın en büyük fındık üreticisi ve ihracatçısı konumunda. Ancak fındık üreticileri, bazı yıllar bol mahsul veya mahsullerine iyi fiyat alsalar bile, giderek daha zorlu koşullarda üretim yapıyorlar. Bu yazıda, Türkiye'de fındık üretiminin barındırdığı çelişkileri ele alacağız. Sorunların kaynağında fındık işletmelerinin küçük olmasının yattığı yönündeki genel kabulün aksine, sorunun aslen fındık piyasasındaki eşitsiz güç ilişkilerinden kaynaklandığını göstermeye çalışacağız. 2017'de Doğu ve Batı Karadeniz Bölgeleri'nde yaptığımız alan araştırmasının verilerinin bir bölümünün bulgularına dayanan makalede şu savları ortaya koyuyoruz. Türkiye'de küçük işletmelerde yapılan fındık tarımının verimlilik ve kârlılık konusunda sorunları vardır. Fındık üreticilerinin çoğu verim artırımını için gerekli harcamaları ve yatırımı yapamamaktadırlar. Bu sorunlar, üretim birimlerinin küçük olmasından çok, fındık üreticilerinin demografik profili, borçlanma ve fındık piyasasındaki eşitsiz yapıdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, fındık üretimindeki sorunların çözülmesi için üretim ölçeğini büyütmekten çok, eşitsiz güç ilişkilerinin hâkim olduğu küresel piyasada üretici lehine değişiklikler yapmak daha uygun olabilir.

Anahtar Kelimeler: Fındık üretimi • Karadeniz Bölgesi • Küçük meta üretimi • Küresel tedarik zinciri

Between the State and the World Market: Small-Scale Hazelnut Production in the Black Sea Region

Abstract

Turkey is the world's largest hazelnut producer and exporter, yet hazelnut farmers have been growing hazelnuts in increasingly difficult conditions even for the years when production levels and hazelnut prices are high. In this paper, we take up the contradictions in hazelnut cultivation in Turkey and seek to show that, despite the commonsense opinion that the problem stems from small-scale cultivation, the more important problem is the unequal power relations that exist in the hazelnut market. We make the following arguments in the paper based on some of the findings from the field study we carried out in the Western and Eastern Black Sea regions in 2017. Issues exist regarding productivity and profitability in hazelnut cultivation characterized by small holdings. Hazelnut farmers are often unable to meet the expenditures and investments required for raising productivity. These problems arise more from the farmers' demographic profiles and debt levels and the unequal power relations in the hazelnut market with respect to small-scale production. Therefore, resolving the problems in hazelnut cultivation might require making changes that favor small farmers' power relations in the hazelnut market rather than enlarging holdings.

Keywords: Hazelnut cultivation • Black Sea region • Small-scale commodity production • Global supply chain

1 Sorumlu Yazar: H. Yener Erköse (Dr.), İzmir Ekonomi Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İzmir Türkiye. Eposta: yerkoese@gmail.com ORCID: 0000-0002-4108-2466

2 Osman Şahin (Dr.), Glasgow Caledonian University, Department of Economics and Law, Glasgow United Kingdom. Eposta: osman.sahin@gcu.ac.uk ORCID: 0000-0002-0815-9433

3 Deniz Yüksek (Prof. Dr.), İstanbul Aydın Üniversitesi, Küçükçekmece, İstanbul. Eposta: denizyukseker@aydin.edu.tr ORCID: 0000-0003-1047-1685

4 Deniz H. Sert, Koç Üniversitesi, Sosyal ve İnsani Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul Türkiye. Eposta: hsert@ku.edu.tr ORCID: 0000-0002-2660-3315

Atf: Erköse, H. Y., Şahin, O., Yüksek, D. ve Sert, D. H. O. (2020). Devlet ve küresel piyasa arasında: Karadeniz Bölgesi'nde küçük ölçekli fındık üretimi. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 55–77. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0047>

Extended Summary

Turkey is the world's largest hazelnut producer and exporter, but hazelnut farmers have been growing hazelnuts in increasingly difficult conditions. In this paper, we seek to show that, despite the commonsense opinion that the problems stem from small-scale cultivation, the more important problem is that unequal power relations that exist in the global hazelnut market.

Hazelnuts are an economically strategic commodity for Turkey and are cultivated in every province with a shore on the Black Sea. According to the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT, 2020), Turkey makes up 70% of the global production of hazelnuts. Still, issues are found regarding productivity and profitability in Turkey's hazelnut cultivation. The fundamental problems of productivity are the result of weather conditions, aging hazelnut trees and steep lands, the lack of care shown to hazelnut gardens, the farmers' aging demographic profile, limited mechanization, indebtedness, unequal power relations, and, according to the hazelnut producers, the prevalence of smallholdings.

Hazelnut production suffers from the lack of stable public policies. After creating the Farmer Registration System (ÇKS), the Turkish state essentially withdrew from the market, and since then prices have been set by the free market supply and demand curve (Ministry of Agriculture and Forestry, 2014). Following the bankruptcy of Fiskobirlik (Hazelnut Producers' Cooperative Union) in 2006, the government charged the Turkish Grain Board (TMO) with purchasing hazelnuts from the farmers until 2009. Thereafter, the new policy tool of "direct income support" for hazelnut garden owners has needed to be supported by TMO purchases occasionally due to fluctuations in prices. Nevertheless, because these ad hoc TMO purchases are informed by political considerations, they could not be effective tools in determining prices to protect the farmers.

In the era of developmentalism, the state had supported and protected farmers' smallholdings' petty commodity production (Aydn, 2009). After the world economic crisis in the 1970s, structural adjustment programs were implemented under the supervision of the World Bank and the International Monetary Fund, which limited the state's involvement in trade, investment, and finance in many countries. During globalization process, independent agricultural producers were integrated into the emerging global supply chains. The "global food regime," which is controlled by multinational companies (MNC) pushes one segment of small-scale farmers into an enlarging "circuit of casual labor" (McMichael, 2005, p. 266) while another segment becomes the supplier of raw materials to global agri-food corporations (Glenna, 2003; Bonanno, 2011). In developing countries, agricultural structures have been increasingly controlled by global supply chains while the small peasantry survives in a sea of uncertainties (Borlu, 2015; Borlu & Matthews, 2018). Small-scale farmers cannot store their products and have to sell to the market at current prices that sometimes fall short

of meeting their production costs. The gap between their income and costs each year contribute to their increasing indebtedness to agri-food companies (Borlu, 2015, p. 190).

In this article, we use the findings of our 2017 field research that was conducted in the Black Sea region in three provinces: Düzce, Sakarya, and Ordu. We conducted semi-structured interviews with 23 farmers, 13 local hazelnut merchants (manav), 53 seasonal agricultural workers, six labor contractors (dayıbaşı), two representatives of hazelnut cracking facilities, and nine representatives from local agencies. The qualitative features of our research make it difficult to draw generalizations. Still, certain trends are observable that the literature on hazelnut production supports.

Hazelnut garden owners getting older resulted in the farmers' increased dependence on seasonal agricultural workers (Levent et al., 2018). This is due to the farmers leaning toward having their children go through university education so they can have a stable income. Meanwhile, the unequal power relations between the farmers and the workers make the workers vulnerable, given that the latter are not legally protected due to lack of formal contracts (Levent et al., 2018).

The hazelnut market, while not competitive, does show the characteristics of an oligopsony where the global supply chain has few buyers but many sellers (Levent et al., 2018). In this market, small-scale garden owners who cannot store their product sell it to local merchants (manavs), who in turn sell it to cracking facilities and supplier firms. Manavs also act as moneylenders to the farmers who suffer from increased indebtedness. The farmers lack a collective organization and thus as individuals can only increase the area being cultivated in hope of better prices in future seasons.

The onset of the Agricultural Reform Implementation Project in Turkey after 2001 brought about the privatization of state monopolies in agriculture and created new market structures (İslamoğlu, 2017). The public mechanisms had failed to provide the crucial support the farmers needed, as the market structures were prevalent. The farmers were allowed to increase the area under cultivation, but without the institutional support that could have helped them increase productivity. The current structure maintains a cycle of low productivity and low prices that is only occasionally broken in some years when the yield is lower than usual due to weather conditions.

Despite the falling revenues, hazelnuts remain a major source of income for several hundreds of thousands of households. Accordingly, we think that the state should assume an active role in regulating the market and in creating support mechanisms to protect small farmers. Moreover, in addition to licensed warehousing, creating farmer collectives is also a must in order to limit supply and increase productivity on the registered lands that would empower the farmers in the market. These steps may help hazelnut production become more productive and sustainable, both financially and environmentally.

Devlet ve Küresel Piyasa Arasında: Karadeniz Bölgesi'nde Küçük Ölçekli Fındık Üretimi

Türkiye dünyanın en büyük fındık üreticisi ve ihracatçısı konumunda. Ancak fındık üreticileri, bazı yıllar bol mahsul veya mahsullerine iyi fiyat alsalar bile, giderek daha zorlu koşullarda üretim yapıyorlar. Bu yazıda, Türkiye'de fındık üretiminin barındırdığı çelişkileri ele alacağız. Sorunların kaynağında fındık işletmelerinin küçük olmasının yattığı yönündeki genel kabulün aksine, sorunun aslen küresel fındık piyasasındaki eşitsiz güç ilişkilerinden kaynaklandığını göstermeye çalışacağız.

2017'de Doğu ve Batı Karadeniz Bölgeleri'nde yaptığımız alan araştırmasının verilerinin bir bölümünün bulgularına dayanan makalede şu savları ortaya koymaya çalışacağız. Türkiye'de küçük işletmelerde yapılan fındık tarımının verimlilik ve kârlılık konusunda sorunları vardır. Fındık üreticileri verim artırımı için gerekli harcamaları ve yatırımı yapamamaktadırlar. Ancak bu sorunlar, üretim birimlerinin küçük olmasından çok, fındık üreticilerinin demografik profili, borçlanma ve fındık piyasasındaki eşitsiz yapıdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, fındık üretimindeki sorunların çözülmesi için fındık tarımı yapılan işletmeleri büyütmekten ziyade, eşitsiz güç ilişkilerinin hâkim olduğu küresel piyasada üretici lehine değişiklikler yapmak daha uygun olabilir.

Aşağıda öncelikle, Türkiye'de fındık üretiminin arka planına dair bilgi vereceğiz. Daha sonra, gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de tarımsal üretimdeki dönüşümlerle ilgili yazını kısaca özetleyeceğiz. Araştırma yöntemlerimizi açıkladığımız bölümden sonra, araştırmanın bulgularını sunacağız. Bu bölümde, fındık işletmelerinin özellikleri, fındık üreticilerinin özellikleri, üretim maliyetleri ve gelirler ve fındık piyasasının yapısı üzerinde duracağız. Tartışma bölümünde ise, fındık piyasasında üreticiler açısından oluşan kısır döngüyü vurgulamaya çalışacağız.

Türkiye'de Fındık Üretimi

Fındık, Türkiye ekonomisi için stratejik bir ürün. Öyle ki Türkiye'nin gerçekleştirdiği fındık ihracatı toplam tarımsal ürün ihracatının %15-20'sine tekabül ediyor. Fındık ihracatı sadece 2019 senesinde 2 milyar dolarlık bir döviz girdisi sağlamış (Karadeniz İhracatçı Birlikleri, 2020). Fındık Türkiye'de başta Giresun, Ordu, Trabzon, Samsun ve Sakarya olmak üzere 33 ilde üretilen bir ürün. Türkiye'de fındığın üretimi, büyük ölçekli işletmelerden ziyade küçük ölçekli aile işletmelerinde gerçekleşiyor. Dolayısıyla fındığı sadece bir ekonomik ürün olarak değerlendirmek önemini kavramakta aslında yetersiz kalıyor. Fındık aynı zamanda, Karadeniz Bölgesi'nde hayatın vazgeçilmez bir parçası. Yerel nüfusun geçiminde ve göç örüntülerinde büyük önemi var. Dahası, fındık ağaçlarının eğimli bir yapıya sahip Karadeniz Bölgesi'nde erozyonun engellenmesine olan etkileri de yadsınamaz. Fındık, kuruyemiş olarak tüketilebildiği gibi aynı zamanda çikolata endüstrisinin de vazgeçilmez hammaddelerinden birisi.

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın düzenlediği Fındık Çalıştayı sonuç raporuna göre 2013 senesinde Türkiye'de yaklaşık 550.000 aile, 697.000 hektar alan üzerinde fındık tarımı yapıyordu. Fındık, genelde eğimin yüksek olduğu, çok yağış alan, nemli topraklarda yetiştiriliyor. Üretimin %72'si Doğu Karadeniz Bölgesi'nde gerçekleşiyor (GTHB, 2014). 2014 senesinde çıkartılan bir Bakanlar Kurulu kararı ile fındık üretiminin 16 ile sınırlandırılması hedeflenmişti. Ancak bugün geldiğimiz noktada bu karar uygulanamamış ve fındık, hala 33 ilde üretilmeye devam edilmektedir. 2018 rakamlarına göre, fındık üretimi yapılan alan hala 705.000 hektar civarındadır (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2018). Üretimin yoğunlaştığı iller sırasıyla Ordu (%32), Giresun (%17), Samsun (%13), Sakarya (%10), Trabzon (%9) ve Düzce'dir (%9) (GTHB 2014 yılı fındık raporu, 2015). Yine aynı rapora göre bu ürüne bağlı olarak gelişen diğer iş kollarıyla beraber değerlendirildiğinde ise fındık tarımının yedi ile sekiz milyon arasında insana bir şekilde gelir sağladığı tahmin ediliyor (GTHB, 2014).

Türkiye'de fındık işleme endüstrisinin (kırma, kavurma, ezme vb.) çok geliştiğini söylemek mümkün. Bu bağlamda, Türkiye'nin ihraç ettiği fındığın %37'sinin işlenmiş fındık ve fındık ürünleri olduğunu vurgulamak gerekiyor. Türk fındığının en büyük alıcıları Almanya, İtalya, Fransa ve sonrasında Polonya, Avusturya, Kanada ve İsviçre'dir (GTHB, 2014).

TÜİK'e (2020) göre Türkiye, tarımsal üretimdeki dalgalanmalar göz önüne alındığında bile, dünyadaki fındığın %70'i kadarını üretiyor. Toprak Mahsulleri Ofisi'ne (TMO) göreyse son beş yıllık ortalamalar alındığında Türkiye, dünyadaki fındığın yaklaşık %62'sinin kaynağı (2018). Bu rakam ise senede ortalama olarak 550.000 tona tekabül ediyor. Yine TÜİK rakamları, Türkiye'de fındık üretimine ayrılan alandaki hızlı artış hakkında bize bilgi veriyor. 2000 senesinde Türkiye'de fındık üretimine ayrılan alan 540.000 hektarken 2014 senesinde bu rakam 701.000 hektara kadar çıkıyor. 2018'den önceki beş yıllık verilere baktığımızda dünyadaki toplam fındık üretim alanının yaklaşık 953.000 hektar olduğu görüyoruz (TMO, 2018). Bu da Türkiye'nin tek başına toplam fındık üretim alanının neredeyse %75'ini tek başına kontrol ettiği anlamına geliyor. Ancak üretimdeki ciddi dalgalanmaları istatistiklerden takip etmek mümkün. Örneğin, 2015 senesinde 683.270 ton fındık üretilmişken 2016 senesinde bu rakam ciddi bir düşüşle 420.000 tona iniyor. Bu düşüşü, fındık üretimine ayrılan alanın azalmasıyla açıklamak mümkün değil. Zira her iki senede de fındık üretimine ayrılan alan 700.000 hektar civarında (Giresun Ticaret Borsası, 2020). Bu düşüş, daha çok 2016 senesinde fındığa negatif etkide bulunan kötü iklim koşullarıyla alakalı. Dolayısıyla Türkiye'de fındık üretiminin dış koşullardan (iklim, zirai hastalık ve haşere) çok fazla etkilendiğini söylemek mümkün.

Fındık tarımı için ayrılan tarımsal alanları üç kategoriye ayırmak mümkün:

a) 1. standart bölge (düşük verime sahip eski fındık alanları): Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin

b) 2. Standart bölge (eğimin daha az olduğu, daha fazla toprak derinliğine sahip, daha yeni ve daha fazla verime sahip fındık alanları): Samsun, Sinop, Kastamonu, Zonguldak, Bolu, Düzce, Bartın, Sakarya ve Kocaeli

c) Fındığın sadece çerezlik olarak kısıtlı bir şekilde olarak üretildiği 25 il. Aralarında İstanbul ve Bursa gibi şehirlerin olduğu bu kategorideki şehirlerde üretilen fındığın ciddi bir ihracat potansiyeli yok ve genel olarak üretildiği bölgede tüketiliyor.

Türkiye’de fındık üretiminin en temel sorunlarından birisi verimlilik. Özellikle de ABD (hektar başına ortalama 2930 kg), İtalya (hektar başına ortalama 1830 kg) ve İspanya (hektar ortalama başına 1250 kg) gibi ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye’de hektar başına ortalama olarak alınan verim, 2014 yılında 1. bölgede 760 kg civarındayken 2. bölgede 1110 kg civarında (GTHB, 2014). Bu durumun en önemli nedenlerinden birisi fındık ağaçlarının (ocakların) özellikle de Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yaşlı ağaçlar olması. Bu bağlamda, ağaçların yenilenmesinin verimliliğin artırılması için önemli bir adım olacağı açık. Aksi durumda, Türkiye’nin son yıllarda başka ülkeler lehine kaybettiği zeminin giderek artacağı aşikâr. Nitekim, bu bağlamda, Azerbaycan ve Gürcistan gibi ülkelerin daha genç ağaçlarla ve daha düşük üretim maliyetleriyle Türkiye’nin fındık üretimine ciddi rakipler olarak ortaya çıktıklarını not etmek gerekiyor.

Verimliliğin düşük olmasına neden olan bir başka etmenin ise Türkiye’de fındık üretilen bahçelerin küçük olması olduğu belirtiliyor. Bir fındık işletmesi için ideal büyüklük 22 dekar olarak öngörülürken Türkiye’de bu büyüklük 14 dekarı ancak buluyor (TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 2018). Dolayısıyla küçük işletmelerin birleştirilmesinin, fındıkta verimliliğin artırılması için önem arz ettiği öteden beri iddia ediliyor (örneğin GTHB, 2014).

Son olarak Türkiye toplumunun, ülkenin dünyanın en büyük fındık üreticisi olmasına rağmen, düşük profilli fındık tüketicisi olduğunu belirtmek gerekir. Türkiye’nin yıllık fındık tüketimi ortalama olarak 80.000 ton civarında seyrediyor. Yani dünyanın en büyük fındık üreticisi olan Türkiye’de kişi başına 1 kilogramın altında fındık tüketimi gerçekleşiyor (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, 2017).

Stratejik öneme haiz olan fındığın üretiminde istikrarlı bir devlet politikasının olduğunu söylemek mümkün değil. 2005 senesinde Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) sistemi getirildikten sonra devlet, fındık piyasasını piyasa dinamiklerine bırakmış ve serbest piyasa koşullarında fiyatın arz-talep dengesi uyarınca belirlenmesinin önünü açmıştı (GTHB, 2014). Bundan önceki dönemlerde ise devlet, çeşitli tarımsal destek politikalarıyla fındık tarımını destekliyordu. Özellikle de 1930’lar boyunca fındık üretimi devlet elinin önem atfettiği bir kalem olmuştur. Örneğin, 1935 senesinde birinci ulusal fındık kongresi devlet himayesinde toplanmıştı (Soysüren, 2017). Bu kongrede teşkilatlanma ve kooperatiflerin ve kooperatiflerin birlik halinde

kurumsallaşmasının önemine dikkat çekilmişti. Kooperatifler ve kurumsallaşmış birlikler, üreticileri “tefecilerin, murabahacıların elinde kurtaracak” ve “birçok araçları elinde müteessir olan fındık ticaretini de intizam yoluna” sokacak kurumlar olarak işaret edilmiştir (Soysüren, 2017: 32).

Bu bağlamda özellikle de 1938 senesinde kurulan Fiskobirlik'in (Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) önemli bir kurum olduğunu söylemek gerekir. Öyle ki 1980 sonrası dönemde, bazı senelerde Fiskobirlik toplam fındık üretiminin yarısından fazlasının tek başına alıcısı durumundaydı. Dolayısıyla da Fiskobirlik aynı zamanda en büyük fındık ihracatçısıydı. Ancak, 2001'de uygulamaya konan Dünya Bankası'nın Tarımsal Reform Uygulama Projesi uyarınca satış kooperatifleri kısmen özelleştirildi. Bu bağlamda, diğer birçok kooperatif gibi, Fiskobirlik de ciddi mali zorluklar yaşamaya başlayarak giderek daha az miktarda fındık almaya başlamıştı. Dahası, piyasanın diğer aktörleri, Fiskobirlik'e göre daha rekabetçi fiyatlar önerebiliyordu. Ancak Fiskobirlik'in deyim yerindeyse çöküşü 2006 senesinde üreticiden aldığı ciddi miktarlarda fındığın parasını ödeyememesiyle gerçekleşti. Bu noktadan sonra Fiskobirlik'in maddi olarak gücünü kaybettiği tescillenmiş ve dahası üreticinin bu kuruma olan güveni kaybolmuş oldu. Akabinde Fiskobirlik, piyasada fiyat belirleyici olma konumunu kaybetti. Nitekim bu krizin gerçekleştiği 2006 senesinde, devlet piyasaya tekrardan müdahale etmek gerektiğini duymuş ve TMO'yu üreticiden fındık alımıyla yetkilendirmişti. 2009'a kadar da TMO, üreticiden fındık almaya devam etmişti. 2009 senesinde ise bu politika sonlandırıldı ve yerine “alan bazlı gelir desteği” getirildi. Bu sistemde devlet, üreticiye ürettiği fındığın miktarından bağımsız olarak ÇKS sistemine kayıtlı bahçeleri için her sene ilan edilen sabit bir miktarı nakit olarak ödemektedir. Ancak, yine not etmek gerekirse, 2015 ve 2016 senelerinde gerçekleşen ciddi fiyat dalgalanmalarını takip eden 2017 senesinden itibaren devlet TMO vasıtası ile fındık alımı politikasını tekrar başlattı. Ne var ki var olan piyasa koşullarında TMO fiyat belirleyici bir aktör olmaktan uzak bir görünüm sergilemeye devam ediyor.

Literatür Özeti

Kapitalizmin temel süreçlerinden biri, her şeyin meta haline gelmesidir (Wallerstein, 1983). Dünya tarihinde aslen geçimlik olarak üretilen tarımsal ürünler ve tarım toprağı da zaman içinde bu metalaşma sürecine dahil olmuştur. Daha önce var olan toplumsal yapılar ve toplumsal ilişkiler bu genelleşen meta üretim düzeni içinde dönüştü. Sanayileşme sürecinde küçük meta üreticiliği içinde farklılaşma yaşandı (Bernstein ve ark., 2018). Bu farklılaşma içinde tarımsal metaların üretimine konu olan toplumsal ilişkilerin biçimini, üretilen tarımsal metanın biyolojik yapısı ve üretildiği arazinin coğrafi özellikleri olduğu kadar, devletin rolü, tarımsal üreticiye yönelik politikalar, siyasi çıkarlar ve veraset yasaları da belirler. Burada bir tarımsal ürünün ve üretildiği arazinin makineleşmeye uygunluğu kadar devletin hem siyasi hem de ekonomik

çıklarlar sebebiyle küçük üreticiye desteğini devam ettirmesi ya da bu desteği sonlandırıp mevcut yapıların küresel pazar ilişkilerine entegrasyonunun önünü açması da önemli faktörler olarak karşımıza çıkar (Karaçimen ve Değirmenci, 2019, s. 68).

Tarımda küçük köylülük Osmanlı İmparatorluğu'ndan genç Cumhuriyet'e miras kalan yapılardan biridir (Keyder, 1987). Küreselleşmenin hızlandığı 1990'lara kadar, küçük köylülük, geçimlik tarım ve aile emeğine dayalı küçük meta üretimi temelinde devlet desteğiyle sürdüren bir tarımsal yapı söz konusudur. Bu yapıların uzun süre devam etmesinin temelindeki bir dönüm noktası Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesinde ticari tarıma entegre Rum köylüsünün Anadolu'dan gönderilmesidir. Bir diğeri de 1946'da çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur (Keyder, 1988). Pamuk ve Toprak (1988) sermaye karşısında köylülüğün çözülme ya da direniş dinamiğinin büyük ölçüde devlet politikaları ve endüstrileşme süreciyle belirlendiğinin altını çizmektedir.

Türkiye'de özellikle 1950-1980 döneminin merkezi planlamacı ve kalkınmacı devlet anlayışı çerçevesinde küçük köylülük desteklenip korunmuştur (Aydın, 2009). İthal ikameci sanayileşmenin ana politika olduğu bu dönem tarımda devlet tekelleri ve kooperatif birlikleri kapsamında üretim artışlarının yaşandığı bir zamandır. Üretim artışları yaşanırken devlet destekli mekanizmalarla ülke genelinde ürün ve emek pazarları yaygınlaşmıştır. Yine aynı dönemde henüz küresel sermaye girişi kısıtlı olsa da, daha yüksek kalite tohum, suni gübre kullanımı ve makineleşme tarımdan belirli bir nüfusu koparmaya başlamıştır (Yenal, 2001, s. 34-38). 1970'li yıllarda başlayan küresel krizin kalkınmacı devlet üzerine getirdiği borç ve enflasyon yükü IMF ile yapılan anlaşmalar sonucunda kalkınmacılık yerine enflasyonun önlenmesi ve ekonomide istikrar konularını ana hedef haline getirmiş (Köymen, 2008, s. 150-151) ve bundan sonra da tarımsal üretici ve tarımda çalışan işçi giderek piyasa ekonomisiyle karşı karşıya kalmıştır (Boratav, 2007, s. 145).

Birçok ülkede Dünya Bankası ve IMF'nin gözetiminde yürütülen yapısal uyum politikaları planlamacı devletin ticaret, yatırım ve finans alanındaki politika araçlarını kısıtlamıştır. Bu süreçte önu açılan tarım-gıda sermayesi tarım ile gıda üretimini birbirinden ayırarak, tarımsal üretim faaliyetini dönüştürmeye başlamıştır. Makineleşme, iletişim teknolojileri ve gıda üretimi için gerekli tarımsal ürün girdilerinin endüstriyel olarak işlenebilmesi ile bir 'küresel meta zinciri' ortaya çıkmaya başlamıştır (Aydın, 2009, s. 225).

Küreselleşme sürecinde, bağımsız tarım üreticileri de oluşan küresel zincirlerin parçası haline gelmeye başladı. Küresel boyutta faaliyet gösteren çokuluslu şirketler tarımsal süreçlerde hakimiyet kazandılar. Teknolojik dönüşümlere binaen küreselleşme döneminde topraktan geçinen küresel nüfus hızla azalmaya başladı; zira artık daha az toprak üzerinde daha az tarımsal üretici ile daha fazla gıda üretilebilmektedir (Coleman, Grant ve Josling, 2004, s. 4). Çokuluslu şirketlere tabi 'küresel gıda düzeni', küçük

ölçekli üretim yapan çiftçilerin bir kısmını genişleyen bir 'gündelikçi emek çarkı' ve esnek istihdam döngüsü içine sokuyor (McMichael, 2005, s. 266). Bir kısmı ise, çokuluslu gıda şirketleri için üretim yapmaya başlıyorlar.

Türkiye'de ise, liberal ve dışa açık bir ekonomik düzene 1980'de geçilmesinden sonra kırsal alanlarda yaşam standartları giderek bozulurken, devletin tarım sektörüne destekleri azaldı (Oyan, 2004, s. 49) ve tarım sektörünün GSYH ve istihdam içindeki payı hızla azaldı. Rakam vermek gerekirse, 1950-1959 döneminde tarımın GSYH'daki payı %44,1 idi ve işgücünün %78'i tarım sektöründeydi. 1990-1997 döneminde bu oranlar sırasıyla %15,3 ve %45,6'dır (age, s. 49). 2010 yılında işgücünün %25,2'si hala tarım sektöründeydi (TÜİK, 2010). 2018 yılında sektörün GSYH'daki payı %5,8'e düşmüştü (World Bank, 2019.) 2019 yılında ise toplam istihdamın %16,5'i tarımda yer alıyordu (TÜİK, 2019).

Yakın dönemde tarımsal alanlarla ilgili başka büyük sorunlar da ortaya çıktı. Metalaşma sürecinde geline aşamada kirlenme, tarım arazilerine inşaat yapılması ve erozyon sebebiyle Türkiye günümüzde tarım için ilave rezerv toprağı bulunmayan on dokuz ülke arasında yer almaktadır (Günaydın, 2008). Küresel tarım sermayesinin Türkiye'deki tarımsal yapılara yavaş nüfuz etmesi sebebiyle coğrafi olarak eşitsiz bir gelişim seyri gözlemlenmektedir (Keyder ve Yenal, 2011, s. 62-64). Bazı ürünlerde, genel olarak, liberalleşme sonrası aile işletmelerine devlet destek ve yardımlarının azalması çiftçileri sözleşmeli çiftçiler haline getiriyor (Aydın, 2009, s. 152,156).

Devlet kurumlarının pazarı düzenlemediği ve tarımın giderek 'sanayileştiği' bir durumda çiftçiler küresel tarım-gıda şirketlerine hammadde sağlayan tedarikçilere dönüşüyor (Glenna, 2003; Bonanno, 2011). Küresel pazarlar için üretim yapmanın sonucu farklılaşan küçük meta üreticiliği içinde kiracılık, yarıcılık ve tarım işçiliği gibi farklı işletme biçimleri oluşur (Karaçimen ve Değirmenci, 2019, s. 68). Farklı işletme biçimleri halinde de olsa üretim ilişkisi küçük meta üreticiliği olarak kalır (Boratav, 2004). Bu üretim biçimi mevsimlik tarım işçisi kullanmasına ve piyasa için üretime yönelik olmasına rağmen sermaye birikimi yapma imkânına genel olarak sahip değildir. Farklılaşma sonucu ortaya çıkan 'günümüz köylüleri kendilerine ancak küçük sermaye ve emek kaynakları tahsis edebilen, aynı zamanda hem önemsiz küçük kapitalistler hem de istihdam şartları üzerinde çok az söz sahibi olan işçiler biçimindeki 'küçük meta üreticileridir' (Bernstein, 1991) Sosyal ve ekonomik zıtlıklar içeren bu durum birçok köylünün kırdan yaşamaya devam etmesi ancak gelirlerini artıramamalarıyla sonuçlanmıştır (Akram-Lodhi ve Kay, 2010, s. 178).

Sadece tarımsal ürünler üretmek geçinmek için giderek yetersiz hale geldiği için, kırsal nüfusun tarım dışı gelir kaynaklarının çeşitlendiği gözlenmektedir. Hane içi emeğin tarım ya da tarım dışı düzensiz ücretli emekçi olarak çalışması, küçük ölçekli ticaret ve hizmet satışı ve göç eden hane bireylerinin yaptığı para transferleri bu gelir kaynakları arasındadır (Akram-Lodhi ve Kay, 2010). Wallerstein (1983) işverenlerin,

tam proleterleşmiş hanelerde yaşayan işçilerden ziyade, yarı proleter hanelerin üyesi olan işçileri tercih edeceklerini öne sürmüştü (s. 27). Değerlenme ve maliyet riskini yayması, tarımsal emek sürecinde emek ve kalite denetimini kolaylaştırması ve ucuz işgücü avantajı bakımından, sermayenin, küçük üreticiler ya da başka bir deyişle aile çiftçilerini tercih ettiği belirtilmektedir (Bernstein, 2009, s. 115). Benzer şekilde çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin de tedarikçileri olan küçük üreticilerin yarı-girişimci ve yarı-işçi halleriyle üretime katılmalarını tercih ettikleri söylenebilir.

Farklı coğrafyalardan küresel tarımsal meta zincirlerine eklemlenen tarımsal üreticilerin durumunda gözlemlendiği üzere yeni küreselleşme ve finansal birikim (Lapavistas, 2009) döneminde küçük ölçekli tarımsal üreticiler bir belirsizlikler deryası içinde de olsa var olmayı sürdürmektedir (Borlu, 2015; Borlu ve Matthews, 2018). Batı Anadolu mısır değer zinciri üzerine araştırmasında Borlu (2015), küçük üreticilerin endüstriyel mısır üretimine finansal birikimin araçları olan üretim kredileri kullanarak katıldıklarını tespit etmiştir (s. 174). Şirketlerin yönettiği üretim sürecine hammadde tedarikçisi olarak katılan küçük üretici bir tür “girişimci sömürsü”ne tabi olur (Borlu, 2015, s. 178). Burada büyük ve küçük üretici arasındaki farklılaşmanın ayırt ediciliği ürünün depolanması ile alakalıdır. Ürünü depolayamayan küçük üretici ürünü bekletemez ve o anki pazar fiyatından elinden çıkarmak durumunda kalır, ancak bu fiyatlar küçük üreticinin üretim maliyetlerini karşılamaktan uzaktır. Üretim maliyeti ve elde edilen gelir arasında her geçen sene artan fark küçük üreticiyi tarım-gıda şirketlerine borçlu hale getirir (Borlu, 2015, s. 190). Borlu’ya göre bu borçluluk durumu toplam üretimin %90’ının elinde bulunduran mısır sanayiinin çiftçiyi sömürmesi dinamiğini besler (Borlu, 2015, s. 190; Borlu ve Matthews, 2018).

Mısırdan ve şeker pancarından farklı olarak çay üretiminde devlet desteği gerilemekle birlikte devam etmektedir. Türkiye’de üretilen çayın çok büyük kısmı ülke içinde tüketilmekte ve yalnızca %2’si ihraç edilmektedir. Ürünün biyolojik özellikleri ve Türkiye’de üretildiği Doğu Karadeniz arazi yapısı makineleşmeye müsait değildir. Bölgedeki karmaşık veraset sistemiyle birlikte düşünüldüğünde makineleşmeye elverişsizlik geniş çaplı üretim yapan yapıların oluşmasını zorlaştırmaktadır. Tarihi sebeplere eklenen siyasi sebeplerle yüksek fiyathlı devlet alım desteği de devam etmiş ve küçük üreticilik korunmuştur. Bir tarımsal meta olarak çay yıl boyu bakım gerektirmeyen ve ancak belirli bir dönemde yaklaşık üç ya da dört aylık süreyle sürgün veren özelliğiyle üretim maliyeti de nispeten az olan bir üründür (Karaçimen ve Değirmenci, 2019, s. 69-78). Bütün bu şartlar göz önüne alındığında son yirmi yıllık dönüşüm sürecinde süregelen devlet desteğine rağmen çay üreticisi için de çaydan geçinme dönemi sona ermiştir. Çoğunluğu genişliği beş dönümün altındaki arazilerde yetiştirilen çaydan elde edilen gelir dönüşen hayat şartları ve enflasyon karşısında yetersiz kalmaktadır (Karaçimen ve Değirmenci, 2019, s. 77).

Yöntem

Bu makalede, 2017 yılında Karadeniz Bölgesi'nde yapılan nitel alan araştırmasının bulguları kullanılmıştır. Alan araştırması, toplamda üç ilde (Düzce (Akçakoca), Ordu (Ünye ve merkez) ve Sakarya (Karasu)) ve iki kademede gerçekleştirilmiştir.

Örneklem

Alan araştırmasında, 23 fındık üreticisinin yanı sıra, 13 yerel fındık tüccarı (manav), 53 mevsimlik tarım işçisi, işçileri bölgeye getiren 6 dayıbaşı, 2 fındık kırma tesisi temsilcisi ve 9 yerel kurum temsilcisiyle, yarı yapılandırılmış mülakat tekniğiyle görüşmeler yapıldı. Alan araştırması nitel olmakla birlikte, seçilen sahaların yukarıda sözü edilen (Ordu'yu içeren) 1. ve (Düzce'yi içeren) 2. standart üretim bölgelerini temsil ettikleri söylenebilir. Bu çalışma, Adil Emek Derneği'nin (AED) sipariş ettiği bir araştırma için gerçekleştirildi. Söz konusu araştırmanın raporu, 2018 yılında yayınlandı (Levent, Yüksek, Şahin, Erköse ve Sert, 2018). Bu yazıda, fındık üreticileri ve manavlarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler kullanılmıştır. Fındık üreticisi 23 görüşmecinin sadece birisinin kadın olması araştırmanın önemli kısıtlarından birisi olarak görülebilirse de fındık bahçelerinin genelde hanedeki erkekler üzerine olması nedeniyle kadınlarla görüşmekte zorluk yaşandı. Görüşülen fındık üreticilerinin hepsinin fındık bahçeleri vardı. Bununla birlikte, görüşmeciler arasında kendi bahçelerinin yanı sıra yarıcılık yapan 3 üretici de yer alıyordu.

Veri Toplama Araçları

Mülakatlarda hane gelir stratejileri yaklaşımı kullanıldı. Bu bağlamda, mülakatlarda her türlü gelir kaynakları (fındık ve diğer tarım üretiminden elde edilen gelirler, kiralar, kârlar, ücretler, geçimlik üretim, vb.) ve giderler, özellikle de fındık üretiminin maliyeti hakkında sorular içeren soru kağıtları kullanıldı. Bununla birlikte, fındık üreticilerinin finansal okuryazarlığının farklı düzeylerde olması ve bazı görüşmecilerin mali konularda net bilgiler paylaşmaktan sakınması, gelir-gider yapıları konusunda toplanan verinin kalitesinde bazı sorunlara yol açtı. Fındık üreticilerine Türkiye'de fındık üretimi ve ihracatıyla ilgili sorunlar hakkındaki görüşleri de soruldu. Manavlara fındık ticaretine ilişkin soruların yanı sıra fındık üretiminin genel koşulları hakkında da sorular yöneltildi. Konuşulan kişilerin rızası alınarak görüşmelerde ses kaydı alındı. Daha sonra araştırma ekibi tarafından transkripsiyonu yapılan görüşmeler, belirli temalar çerçevesinde kodlandı.

Bulgular

Fındık İşletmelerinin ve Üreticilerinin Özellikleri

Yaptığımız araştırmanın nitel olması itibarıyla büyük genellemeler yapmak mümkün değil. Ancak, fındık üretimi konusundaki yazındaki verilerle de karşılaştığımızda,

findık üretilen işletmelerin özellikleriyle ilgili bazı eğilimleri tespit etmek mümkün oldu. Özellikle iki tip üretici öne çıkıyordu. (1) Hane gelirinde findık üretimi önemli bir kalem oluşturan ve küçük arazilerde üretim yapan çiftçiler. Bu haneler genelde yazın findık köyde veya kasabada, kışın da findık bahçelerine yakın il veya ilçe merkezlerinde yaşıyorlardı. (2) İstanbul, Ankara veya İzmir gibi büyük şehirlerde yaşayarak sadece yazın findık toplamak için memlekete dönen ve findık üretiminden gelen gelirin toplam gelirleri içinde görece düşük oranda olduğunu ifade eden üreticiler. Ancak yaygın kanının aksine, örneklemimizdeki üreticilerin büyük çoğunluğu findık bahçelerine yakın yaşayan hanelerdi.

Çeşitli raporlarda yer alan verilere dayanarak, Türkiye’de findık işletmelerinin ortalama büyüklüğünün 14-17 dönüm civarında olduğunu ve bu büyüklüğün 15-20 yıldır fazla değişmediğini (Doğanay 2012, Giresun Ticaret Borsası 2020) söylemek mümkün iken, bizim örneklemimizdeki işletme büyüklüğü 20-1000 dönüm arasındaydı. İşletme büyüklüğünün ortancası ve en sık değeri ise 40 dönüm idi (bkz. Tablo 1). Ancak burada dikkat çekilmesi gereken birkaç önemli nokta var. Birincisi, bazı üreticiler ÇKS’ye kayıtlı tapulu bahçelerinin yanı sıra, 2B denilen orman vasfını yitirmiş hazine arazilerinde de findık üretiyorlar. İkincisi, başkalarının kayıtlı arazilerini kiralayarak yarıcılık yapan işletmeler de mevcut ki bu işletmeler bizim örneklemimizde en büyük işletmeler idi. Üçüncüsü, bu işletmelerin çoğu parçalı idi. Diğer bir deyişle, bir üreticinin kimi zaman iki, üç ve hatta daha fazla yerde findık bahçesi vardı. Nitekim, parçalı olmaları, Türkiye’de tarım işletmelerinin önemli bir özelliğidir.

Tablo 1
Fındık Üreticilerinin Hanehalkı Gelirleri

Görüşme no	ÇKS'ye kayıtlı arazi (dekar)	ÇKS'ye kayıtlı olmayan hazine arazisi (dekar)	Yarırcılıkla işletilen arazi (dekar)	Yaş	Hanehalkı büyüklüğü	2017'de beklenen ürün (kg)	2017'de beklenen hasılat (10TL/KG)	Sosyal güvence	Maaş(kendisi)	Maaş (eşi)
1	12	X	x	60	2	500	5000	Emekli	Yok	Yok
2	75	X	x	50	5	11250	112500	Emekli	Var	Var
3	60	X	60	50	4	30000	270000	Emekli	Var	Yok
4	10	X	30	40	3	5200	32500	Yeşil Kart	Var	Yok
5	30	20	x	52	5	5500	52250	Evet	Var	Yok
6	11	11	x	61	4	4000	40000	Çocuğu bakmakla yükümlü	Var	Yok
7	40	X	x	38	4	5000	50000	Evet	Var	Var
8	4	X	x	48	4	800	8000	Evet	Var	Yok
9	10	3	x	34	4	2500	25000	Evet	Var	Yok
10	2	X	x	25	4	150	1500	Evet	Yok	Yok
11	14	X	x	x	5	2000	20000	Emekli	Yok	Yok
12	40	X	x	x	x	x	x	Evet	Var	Var
13	100	X	900	38	3	100000	1000000	Evet	Yok	Yok
14	57	X	x	50	4	10000	100000	Emekli	Var	Yok
15	40	X	x	58	4	x	x	Evet	Var	Yok
16	65	X	x	55	6	16000	160000	Yok	Yok	Yok
17	80	X	x	44	6	15000	150000	Evet	Yok	Yok
18	80	X	x	x	7	15000	150000	Evet	Yok	Yok
19	20	X	x	51	2	3500	35000	Yok	Var	Var
20	10	X	x	67	2	1500	15000	Emekli	Yok	Yok
21	40	X	x	44	6	4000	40000	Evet	Var	Yok
22	14	X	x	58	3	3000	30000	Çocuğu bakmakla yükümlü	Yok	Yok
23	20	X	x	50	4	1750	17500	Yok	Yok	Yok

Kaynak: AED için hazırlanan rapordaki tablolardan uyarlandı

Fındık üreticilerinin bir diğer özelliği ise, çok genç bir nesli temsil etmemeleri. Örneklemimizde, yaşını beyan etmeyen 3 kişi dışında, sadece 4 kişi 40 yaşın altındaydı. Fındık üreticilerinin yaşlanmakta olan bir grup olması birkaç sonuç doğuruyor. Çoğu görüşmecinin ifade ettiği gibi, ya gençler fındık işiyle uğraşmak istemiyorlar, ya da zaten ebeveynleri çocuklarının üniversite okuyup kentlerde iş bulmasını arzu ediyor. Bunun nedeni, bahçe sahibi ailelerin fındık üretiminde gelir ve mali sürdürülebilirlik açısından bir gelecek görmemeleri. Gençlerin fındıkla uğraşmaması ve üreticilerin genç olmaması, bahçede 12 aylık döngülerle yapılması gereken budama, gübreleme, ilaçlama, ot biçme, çapalama, bahçe temizleme ve fındık toplama işleri için ücretli emek talebini ve maliyetini artıran unsurlar.

Türkiye'de mevsimlik göçmen tarım işçileri olmadan fındık hasadı yapılması mümkün değil (Levent ve ark., 2018). Ancak Türkiye'de fındık üreticilerinin fındık

hasadında çalışan mevsimlik tarım işçileriyle kurduğu ilişkinin asimetrik bir ilişki biçimi olduğunu vurgulamak gerekiyor. Örnekleme gerekirse her ne kadar son senelerde bu konudaki çabalar arttıysa da fındık üreticileri ile mevsimlik göçmen tarım işçileri arasında yaptırım gücüne sahip sözleşmeler yapılmıyor (Levent ve ark., 2018). Bu durumun bir sonucu olarak herhangi bir anlaşmazlık durumunda mevsimlik göçmen tarım işçisi hukuken korumasız bir durumda kalıyor. Fındık hasat bölgelerine dayıbaşı denilen araçlar vasıtasıyla gelen mevsimlik göçmen tarım işçilerinin yaşadığı başka bir problem ise mevsimlik göçmen tarım işçilerinin çalıştıkları saat toplamının ve işçilerin hak edişlerinin düzenli bir şekilde kayıt altına alınmaması. Bu durum zaman zaman anlaşmazlıklara yol açıyor. Dahası, fındık üreticileri, işçilerin ödemelerini hasat sonunda yapıyor (Levent ve ark., 2018). Bu nedenle mevsimlik göçmen tarım işçileri, hasat sonuna kadar bölgede kalmak zorunda kalıyorlar. Bir diğer önemli mesele, mevsimlik tarım işçilerinin hasat süresindeki barınma koşullarının çok kötü olması. Bazı bölgelerde (özellikle Doğu Karadeniz’de) işçiler çadır kentlerde kalırken, bazı yerlerde ise fındık bahçe sahiplerinin gösterdiği bakımsız ve temel ihtiyaçların karşılanmadığı birimlerde kalmak zorunda kalıyorlar. Bir diğer sorun, aileleriyle birlikte hasada gelen mevsimlik tarım işçilerinin çocuklarının da çalışmasına –yani çocuk emeğine– bahçe sahiplerinin göz yumması.

Fındık üreticileri ve mevsimlik göçmen tarım işçileri arasındaki asimetrik ilişki üzerine daha çok şey söylenebilir. Ancak bu makalenin odağında fındık hasadındaki emek ilişkileri olmadığı için o konuyu daha fazla detaylandırmayacağız. Emek maliyetinin yüksekliği ve emek ihtiyacının yıl içine yayılması nedeniyle pek çok üretici budama, ot biçme, gübreleme ve ilaçlama gibi verimi artırmak için gerekli ama zorunlu olmayan faaliyetleri atlıyorlar. Bu durum verimin düşmesine yol açıyor. Dolayısıyla, Türkiye’de fındık tarımındaki verim düşüklüğünün nedenleri arasında, arazilerin sarp olması gibi bir coğrafi nedenin yanı sıra, verim artırıcı işlemlerin eksik yapılması da yer alıyor.

Verimliliği düşüren bir diğer unsur ise makine kullanımının çok sınırlı olması. Hasat makinelerinin kullanımı, ancak büyük bahçelerde ölçek ekonomilerinden faydalanmaya imkân veriyor. Hatta toplam arazisi büyük ama parçalı ve özellikle de engebeli olan üreticiler için de hasat makinesi kullanmak çok etkin olmayabiliyor. Dolayısıyla, çoğu küçük üretici hasat makineleri yerine mevsimlik tarım işçilerine fındık toplattırmaya devam ediyor. Fındık üretiminde tırpan, ot biçme, ilaçlama gibi faaliyetlerin de kısmen mekanizasyonu mümkün. Tırpan ve ot biçme makineleri, elektrikli testere, traktöre takılabilecek bazı aparatlar ve harman makinesi bunların arasında. Ancak bunların kullanımı da çok fazla işgünü gerektirmese de kol gücü gerektiriyor. Daha yaşlı olan üreticiler bu işleri yapabilecek fiziki güçleri olmadığı için yevmiyeli işçi kullanıyorlar. Öte yandan, bu aletlerin ve makinelerin alımı belirli yatırımları ve borçlanmayı gerektirdiği için, kâr marjı düşük olan pek çok üretici bu yatırımları yapmaktan imtina

ediyor. Dolayısıyla, fındık üretiminde makineleşme, hem işletme büyüklüğü ve niteliği, hem de üretici hanelerin düşük emek arzı nedeniyle çok sınırlı kalıyor.

Fındık Üretiminde Maliyetler

Fındık üretiminin maliyet yapısı ve fındığın piyasada bulduğu fiyat, üreticileri en çok zorlayan konuların başında geliyor. Fındık üretiminin ana girdileri emek ve toprak. Bunları, gübre, ilaç, makine ve teçhizat ve mazot izliyor. Her hanenin hem çapalama hem de fındık taşımak için kullandığı patpatlar ile traktörlerin kredi ödemeleri de önemli bir maliyet. Nitekim, örneklemdaki 23 üreticinin 11'i bankalara veya kişilere (manavlara) borçlu olduklarını beyan etti. Bunların dışında maliyetleri etkileyen başka faktörler de var. Örneğin arazinin daha dik ve engebeli olduğu Doğu Karadeniz Bölgesi'nde emek maliyeti daha yüksek (Levent ve ark., 2018). Aslında, üreticinin yaşı, sağlık durumu, ücretsiz aile emeğinin varlığı veya yokluğu ve bazı verim artırıcı faaliyetlerin atlanıp atlanmadığına göre, her fındık üreticisinin kendisine özgü bir maliyet yapısı oluyor. Çiftçilerle görüşmelerimizden edindiğimiz bilgilerle hazırladığımız Tablo 2, 2017 yılındaki maliyetlere ilişkin bir fikir veriyor.

Tablo 2

Fındık Üreticilerinin Tahmini Fındık Üretim Maliyetleri (2017 Yılı)

40 Ocaklık (ağaçlık) 1 dönüm arazi için (yıllık değerlendirme)			
HASAT ÖNCESİ TAHMİNİ MALİYET			
Döngü	İş	Girdi maliyeti	Emek maliyeti
Ekim	Budama + budama sonrası temizleme	Yok	150 TL
Kasım	Gübreleme	70 TL	150 TL
Nisan-Ağustos	Ot İlacı	15 TL	-
Nisan-Ağustos	Tırpanlama	Yok	60 TL
Nisan	Yaprak gübresi + mantar hastalığına karşı ilaçlama	47 TL + 16 TL	30 TL (günlük)
Mayıs	Bir önceki işin tekrarı + traktör kullanımı	47 TL + 16 TL + 42 TL (saatlik)	15 TL (günlük)
Nisan-Mayıs	Filiz alma	Yok	130 TL
Haziran-Temmuz	Gübre + böcek ilacı	26 TL	30 TL (günlük)
Haziran-Temmuz	Tırpanlama	Yok	90 TL
Haziran-Temmuz	Tırmıklama	Yok	50 TL
İlave Maliyet**	Budama aleti + böcek ilacı püskürt- mek için gerekli benzin kullanımı	65 TL (ortalama)	-
İlave Maliyet**	Pırpır/Çapa Makinesi	50 TL	Yok
HASAT ZAMANI			
	İş	Girdi maliyeti	Emek maliyeti
Ağustos-Eylül	Fındık Toplama	Yok	60 TL x 6 (gerekli işçi sayısı) = 360 TL
Ağustos-Eylül	Patoz kullanımı	30 TL (saatlik patoz kiralama)	Yok
		424 TL	1065 TL
TOPLAM			1489 TL (GİRDİ + EMEK)

Kaynak: AED için hazırlanan rapordaki tablolardan uyarlandı

Peki piyasada alınan fiyatlar, yukarıda açıkladığımız maliyetleri karşıladıktan sonra üreticiye ne kadar gelir getiriyor? 2017 yılının Ağustos ayında, TMO %50 randımanlı (sağlam iç fındıklı) levant tipi kabuklu fındığı 10 TL'den satın alacağını ilan etti. O zamana kadar görüşmüş olduğumuz çiftçiler bize, kilo başına 13-15 TL'nin maliyetleri kurtarıp makul bir gelir elde etmelerini sağlayacağını anlatmışlardı. Alan araştırmasının geri kalanında, çiftçilerin ilan edilen fiyattan duydukları memnuniyetsizliği sık sık işittik. TMO, ÇKS'de kayıtlı bahçelerde yapılan üretim üzerinden fındık alımı yapıyordu. Bu yüzden üreticiler, 2B arazilerinde ürettikleri fındığı TMO'ya satamıyorlardı. Zaten TMO toplamda ne kadar alım yapacağını ilan etmişti (sezon sonunda gerçekleşen alım 136.000 ton oldu); bu durumda, gerçekteki fındık rekoltesinin büyük bir kısmı için üreticilerin piyasada alıcı bulması gerekiyordu. Sonuç olarak, TMO'nun sunduğu fiyat piyasa için yol gösterici bir fiyat gibi görünse de aslında arzın (2017'de toplam fındık rekoltesi 670.000 tondu) sadece bir bölümünü kapsadığı için sezon içinde fındık fiyatı TMO'nun verdiği fiyatın altına düşecekti. Düzce'de yerel aktörler, geçmişte devletin

“taban fiyat” belirleyerek yaptığı destek alımlarına gönderme yaparak, TMO’nun verdiği fiyatı alaycı bir şekilde “tavan fiyat” olarak niteliyorlardı. Yani sezonun geri kalanında çiftçilerin fındık için alacakları fiyat 10 TL’nin üzerine pek çıkmayacaktı. O dönemden başlayarak Türk lirasının ABD doları karşısındaki değer kaybını göz önünde bulundurursak, aslında 2017 yılında belirlenen kilo başına fiyat, o yılın geri kalanında reel olarak da değer kaybetti. Benzer şekilde, 2018 (14 TL/kg) ve 2019’da (16,50 TL/kg) TMO’nun verdiği alım fiyatları da yıl içinde reel olarak eridi.

Fındık Üretiminde Piyasa İlişkileri

Fındığın fiyatı, yukarıda özetlediğimiz literatürde belirtildiği gibi, Türkiye’deki bütün tarım ürünlerinde olduğu gibi piyasa ilişkileri içinde oluşuyor. Dolayısıyla, on binlerce üreticinin satıcı olarak yer aldığı bu piyasadaki diğer aktörlerin kimler olduğunu incelemeliyiz. Bu amaçla da fındık üreticilerinin mamullerini satışa sunma sürecine göz atmak gerekiyor. Görüştüğümüz bahçe sahiplerinin çoğu, hasat edecekleri fındığa karşılık borç almış durumdaydılar. Buna, “fındığı dalında yemek” diyorlardı. Kimisi traktör veya başka araç kredi taksitlerini ödemek, kimisi oğlunu evlendirmek için borçlanmış durumdaydı. Dolayısıyla hasat yapılır yapılmaz ürünlerini satma peşindeydiler. Karadeniz Bölgesi’nde köylerde ve kasabalarda fındığı “manav” tabir edilen yerel toptancılar satın alıyor ve küçük bir kâr oranıyla büyük toptancılara ve fındık kırma fabrikalarına satıyorlar. Manavlar hem fındığı alan hem depolayan (emanet alan) hem de zaman zaman fındık üreticilerine borç veren (ve iddialara göre kimisi tefecilik yapan) önemli yerel aktörler. Bahçe sahipleri, eğer çok büyük çiftçiler değilse hasat ettikleri fındığı depolama imkânları yok ve o yüzden manavlara satmak veya “emanete vermek” durumundalar. Manavlar lisanslı depoculuk yapan kişiler değil; sadece yer imkânları ölçüsünde depolama yapabiliyorlar. Depolama önemli bir mevzu; çünkü fındığını depolayabilen üreticilerin sezon içinde fındığa talep artması durumunda daha iyi bir fiyatla satış yapma imkânları doğuyor. Fakat çoğu bahçe sahibi bu imkâna sahip olmadığı için, hasattan hemen sonra piyasada hâkim olan fiyata veya TMO’nun verdiği fiyata satış yapmak zorunda kalıyorlar. Fındık hasadını manava emanete verdikleri takdirde manavın ne zaman ve hangi fiyattan satış yaptığı konusunda üreticilere yanlış bilgi vermesi ihtimali yüksek, çünkü bu konuda bir kayıt yok. Kısacası, eğer sezonun ilerleyen aylarında fındık fiyatı yükselirse, manav emanet aldığı fındığın kazandığı değeri kendi kâr hanesine yazabiliyor.

Fındık üreticilerinin yüz yüze ilişki içinde olduğu kişiler manavlar iken, aslında piyasanın önemli aktörleri daha sonraki aşamalarda karşımıza çıkıyor. Manavlar ürünü fındık kırma fabrikalarına satıyorlar. Bu fabrikalar da kırılmış fındığı büyük tedarikçilere satıyor. Fındık kırma tesislerinin bazıları zaten büyük tedarikçilere ait. Türkiye’nin ihraç ettiği fındığın büyük kısmını birkaç büyük ulusal ve uluslararası tedarikçi firma satın alıyor. Onların fındığı tedarik ettikleri firmalar ise, uluslararası şekerleme ve

çikolata devleri. Diğer bir deyişle, fındık piyasası aslında neoklasik iktisat teorisinin öngördüğü çok alıcılı ve çok satıcılı rekabetçi bir piyasa değil, az sayıda alıcının ve çok sayıda satıcının bir araya geldiği bir oligopsoni; diğer bir deyişle bir küresel tedarik zinciri (Levent ve ark., 2018).

Piyasa yapısı böyle iken, fındık üreticilerinin bireysel olarak fiyatları belirlemede bir etkisi olamıyor. Fiskobirlik etkisini hem halk nezdinde hem de kurumsal olarak yitirdiği ve onun yerine geçecek başka bir üretici örgütlenmesi olmadığı için, fındık üreticileri kolektif olarak da piyasa dengelerine müdahale edemiyorlar. Aslında üreticilerin, bireysel aktörler olarak yapabildikleri tek şey; gelecek sezon iyi bir fiyat oluşacağını umarak üretimi artırmak. Bu yüzden verimi düşük bahçelerde ve 2B arazilerine fındık dikmiş durumdalar. Ancak bireysel bu eylemin kolektif etkisi, toplam ekili alanı ve dolayısıyla yıllık rekolteyi sürekli olarak yüksek tutmak oluyor. Sonuçta, arz yükselirken fındığın uluslararası piyasadaki reel fiyatı giderek düşüyor.

Fındık Üreticilerin Gelirleri

Yukarıda anlattığımız tablonun işaret ettiği gibi, fındık üretimi, çoğu küçük ve orta ölçekli işletmeleri olan fındık üreticileri için geçimlerini tamamen sağlayabildikleri bir faaliyet değil. Bununla birlikte, fındıktan gelen gelir çoğu için elzem olmaya devam ediyor. Bu konuya hanehalkı gelir stratejileri kavramıyla bakarak, ücret, kâr, kira, geçimlik üretim, transfer, vb. bütün gelir kalemlerini anlamaya çalıştık (Sert, Yüksekser ve Açıklım, 2015; Smith ve Wallerstein, 1992). Görüştüğümüz çiftçilerin gelirleri hakkında verdikleri rakamsal bilgiler sağlıklı olmadığı için sadece gelir türleri üzerinden oluşturduğumuz Tablo 1’de görüldüğü üzere, fındık üreten hanelerin birçoğunun başka gelirleri de var. Belirli bir yaşın üzerindeki emekli maaşı varken, kendisi veya eşi ücretli çalışanlar mevcut. Ücretli çalışanların ilçe ve il merkezlerindeki fabrikalarda veya hizmet sektöründe istihdam edildiklerini görüyoruz. Kira ve girişimcilik gelirleri kayda değer değil. Hanelerin yarısından azında geçimlik tarım üretimi var ki verdikleri bilgiye göre geçimlik üretim zaten çok sınırlı. Bunun bir nedeni yaşı ilerlemekte olan üretici hanelerin hayvancılık ve sebze-tahıl üretimiyle uğraşacak emek gücünün olmaması ise, diğer bir nedeni de her hanenin var olan bütün tarım arazisinde fındık üretimi yapmayı tercih etmesi. Öte yandan, ÇKS’ye kayıtlı bahçeleri için üreticiler alan bazlı gelir desteği de alıyor. Ancak 2017 yılında dönüm başına yıllık 170 TL düzeyindeki bu desteğin, hanelerin geçimine kayda değer bir katkı sağladığını söylemek zor.

Bütün bu koşullar altında, fındık üretimi küçük ve orta ölçekli işletmeler için kârlı bir faaliyet mi? Tablo 3’te, örneklem içinden seçilmiş (tam verisi olan) bazı işletmeler için verimlilik ve gider/gelir ve kârlılık hesaplarını görüyoruz. Burada fiyatları, 2017 yılında hasattan sonraki iki ayda, alan araştırması yapılan Düzce ve Ordu’da oluşan fındık fiyatlarının ortalamasını kullanarak hesapladık. Maliyetleri ise, örneklemimizdeki seçilmiş işletmeler için üreticilerden aldığımız verilere dayanarak hesapladık. Tablo

3'te görülebileceği üzere, Doğu Karadeniz Bölgesi'ni temsil ettiğini düşünebileceğimiz Ordu'da dönüm başı üretim maliyeti daha yüksek ve dolayısıyla kâr oranı daha düşük. Kârlılığın hem ölçek ekonomileriyle hem mekanizasyonla hem de arazi yapısıyla alakalı olduğunu söylemek mümkün. Tablo 3'te ayrıca, çok küçük ölçekli işletmeler için kârlılığın çok düşük olduğunu, hatta belirli bir arazi büyüklüğü altında negatif olduğunu görebiliyoruz. Aslında bu durum, küçük ölçekli fındık üreticilerinin neden verim artırıcı adımları (gübreleme, ilaçlama, ocak bakımı, makine kullanımı gibi) atmadığını da gösteriyor. Sonuç olarak, fındık üreticileri bir kısır döngü içerisinde görünüyor.

Tablo 3
Beklenen Mahsul, Maliyet ve Gelir (2017 Yılı, Seçili Fındık Üreticileri)

BÖLGE	Ekili Alan (dönüm)	Beklenen fındık hasadı (kabuklu) (kg)	Maliyet (dönüm)	Verimlilik= hasat/ekili alan	Üretim/ Maliyet	Gelir/dönüm	Kâr/dönüm (TL)	Toplam kâr (TL)
AKÇA-KOCA	65	16000	970	246	0,254	2092	1122	72.950
AKÇA-KOCA	40	6000	1045	150	0,144	1275	230	9.200
AKÇA-KOCA	19	3500	598	184	0,308	1566	968	18.388
AKÇA-KOCA	74	40000	912	541	0,593	4595	3683	272.512
AKÇA-KOCA	20	3500	746	175	0,235	1488	742	14.830
AKÇA-KOCA	80	15000	915	188	0,205	1594	679	54.300
AKÇA-KOCA	10	1500	636	150	0,236	1275	639	6.390
AKÇA-KOCA	14	3000	694	214	0,309	1821	1127	15.784
AKÇA-KOCA	120	30000	417	250	0,600	2125	1708	204.960
AKÇA-KOCA	12	500	377	42	0,111	354	-22	-268
AKÇA-KOCA	14	2000	457	143	0,313	1214	757	10.602
ORDU	4	900	1209	225	0,186	1913	704	2.814
ORDU	2	250	1185	125	0,105	1063	-123	-245
ORDU	16	2500	1082	156	0,144	1328	246	3.938
SAKARYA	40	5000	982	125	0,127	1063	81	3.220

Kaynak: AED için hazırlanan rapordaki tablolardan uyarlandı

Tartışma

Bu bölüme, bir anekdotla başlamak istiyoruz. 2017 Ekim ayında alan araştırmasını tamamladıktan sonra sohbet etme fırsatımız olan fındık sektöründeki bir firmanın yetkilisi, ABD'de fındık çiftliklerinin binlerce hektarlık düz arazilerde yer aldığını ve mülkiyetin

az sayıda kişinin elinde olduğunu anlattı. Sohbetin başından itibaren Türkiye’de üretim ölçeğinin küçük olmasından yakından yetkili, konuşmanın bir yerinde, Osmanlı döneminde de Anadolu’da küçük üreticiliğin başat olduğunu bir kitapta okuduğunu ve bu bilginin kendisini çok şaşırttığını söyledi. Fındık üretimindeki sorunların küçük üretim ölçeğinden ve parçalı arazi yapısına yol açan miras hukukundan kaynaklandığını, saha araştırması sırasında gördüğümüz çoğu kurum yetkilisinden ve toptancılardan duymuştuk. Sanki araziler birleştirilse, bütün sorun çözülecekti. Burada bahsettiğimiz yetkili de bu düşünceye öyle kapılmıştı ki, Türkiye’de köylülüğün öteden beri küçük üretici olduğunu öğrenmek kendisini şoke etmişti. Türkiye’de Osmanlı’dan beri küçük köylülük yaygındı. Özellikle 1950’lerden itibaren köylüler tarımsal piyasalara entegre olarak küçük meta üreticileri haline geldiler (Keyder, 1988). Ancak 1980’lere ve hatta kısmen 2000’lere gelene kadar, bu üretim yapısı kamu politikaları (destek alımları, taban fiyatları) ve yapıları (Tekel, üretici birlikleri, vb.) üzerine oturuyordu. Bu yapılar, hem giderek kentleşen bir toplumun gıda ihtiyacını karşılıyor hem de tarım ürünleri ihracatını düzenliyordu.

Yazının ilk bölümünde bahsettiğimiz gibi, 2001 yılında başlatılan Tarımda Reform Uygulama Projesi ve tarımda devlet tekellerinin özelleştirilmesine ilişkin yasalar aracılığıyla, bu yapılar büyük ölçüde yıkılarak, yerine yeni piyasa yapıları oluşturuldu (İslamoğlu, 2017). Ancak hem yeni piyasa kurumlarının işleyişindeki sorunlar hem de 2007-2008’deki küresel mali krizin etkileri sonucunda hükümet, küçük tarım üreticilerinin talepleri yönünde piyasa kurallarını bir miktar gevşetti (age). Fındık üretiminde de benzer süreç, makalenin ilk bölümünde anlattığımız gibi 2006 yılından itibaren yaşandı. TMO’nun fındık alımı yapmaya başlaması, üretim alanının kısıtlanmaya çalışılmasına rağmen sonradan bu kısıtlamalara uyulmaması, bu duruma örnek olarak verilebilir. Aslında TMO’nun rolünün, piyasa mekanizmalarının işletilip işletilmemesi konusundaki ikircikli bir halin yanı sıra, siyasetle ve özellikle popülist politikalarla da ilişkili olduğu söylenmeli (Gürel, Küçük ve Taş, 2019). 2006’da Fiskobirlik’in yaşadığı kriz ertesinde Doğu Karadeniz’de fındık üreticilerinin eylem yapması, seçmeni elinde tutmak isteyen hükümet için bir uyarıcıydı. Ertesi yıl, Temmuz ayındaki genel seçimler öncesinde hükümet fındık alım fiyatını yükseltti ve TMO yüksek düzeyde fındık alımı yaptı. Aslında bu yazıda bulgularını paylaştığımız araştırmanın yapıldığı 2017 yılında da, Nisan ayındaki anayasa referandumu öncesinde hükümet TMO üzerinden yüklü miktarda fındık alacağının işaretini vermişti (Gürel, Küçük ve Taş, 2019). Benzer şekilde 2019’daki yerel seçim tartışmaları (özellikle Karadeniz kökenli seçmenin etkili olacağı İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçiminin tekrarı) sürecinde, bir kez daha TMO tarafından yüklü fındık alımı yapılacağı açıklandı. Ancak burada vurgulanması gereken nokta şudur: TMO görece yüksek miktarda alım yapsa bile, piyasa koşullarını bu yazıda anlattığımız üzere büyük aktörler, yani büyük tedarikçiler ve uluslararası firmalar belirlemeye devam ediyor.

Literatür özetinde belirttiğimiz gibi, gelişmekte olan ülkelerde tarım üretimi giderek küresel tedarik zincirlerinin denetimine girdi. Öyle ki, 2000’lerin ortalarında yaşanan

küresel gıda fiyat artışları sonrasında Dünya Bankası, küresel tedarik zincirlerini küçük üreticiliğin etkin ve verimli olmadığı gerekçesiyle gıda sorununa çözüm olarak önerebiliyordu. Halbuki küresel gıda sorununun ardında yatan neden gıda üretimindeki eksiklik değil, ürünlerin ihtiyacı olanlara ulaşmamasıydı (McMichael, 2009). Fındık örneğine dönecek olursak, fındık üreticilerinin dikili alanı büyötmelerine izin verildi, ama verimliliklerini artırmalarını sağlayacak kurumsal destekler verilmediği için üreticiler düşük verim ve düşük fiyattan oluşan bir döngüye girmiş bulunuyorlar. Bu koşullar altında, ancak iklim koşulları nedeniyle toplam üretim düşerse fiyatlar artabiliyor.

Fındık, girişte de belirttiğimiz gibi Türkiye için stratejik bir tarım ürünü. Fındıklı çikolata kreması ve fındıklı çikolata üretimi için küresel gıda firmaları tarafından talep edilmeye devam edecek olan bu ürünün üretim ve ihracattaki yerini koruması önem taşıyor. Bütün zorluklara rağmen küçük ve orta ölçekli üreticiler fındıktan vazgeçmiyorlar. Yüzbinlerce kişinin hane gelirlerinde kayda değer bir kalem oluşturan fındık üretiminin daha sürdürülebilir ve verimli hale getirilmesi için, piyasa örüntülerinde küçük üreticiyi koruyacak düzenlemeler yapılması gerektiğini düşünüyoruz. Burada sürdürülebilirliği hem ekonomik hem de çevresel açıdan kastediyoruz. Bu yazının konusu olmamakla birlikte, verim artırıcı emek- veya makine-yoğun adımları atamayan üreticiler bahçelere iyi bakım yapamadıkları, dahası küresel ısınma nedeniyle aşırı yağışlar ve aşırı sıcaklar gibi iklim olayları daha sık yaşanmaya başladığı için fındık ağaçları mantar gibi hastalıklara ve bazı haşerelerin istilasına uğrayabiliyor. Hem bu çevresel faktörleri kontrol altına almak hem arzı kısıtlamak ve hem de kayıtlı arazilerde verimi artırmak için üretici örgütlenmeleri şart görünüyor. Bu yapıların, küçük üreticilerin sürdürülebilir tarım yapmaları için bilgi, malzeme, araç-gereç ve makine desteği verebilmeleri gerekir. Öte yandan, fındık üreticilerinin piyasada bir nebze güç kazanmaları için lisanslı depoculuk kurumunun bir an önce hayata geçirilmesi de önem taşımaktadır. Bu şekilde üreticiler, mamullerinin bozulması ve tüccarlar tarafından kandırılma tehdidi olmadan piyasada kendilerine daha uygun fiyat koşullarının oluşmasını bekleyebileceklerdir. Sonuç olarak, önerdiğimiz bu adımlar, hem üreticilerin güçlendirilmesini hem de devletin fındık piyasasının düzenlenmesinde daha aktif bir rol üstlenmesini gerekli kılmaktadır.

Teşekkür: Araştırmanın yapılması konusunda verdiği destek için Adil Emek Derneğine teşekkür ederiz.

Bildirimler: Bu çalışma, Adil Emek Derneği (FLA) için 2017'de gerçekleştirilen saha araştırmasının sonucunda ortaya çıkan "Hazelnut Barometer: Price Procurement Study" (2018) başlıklı rapora dayanmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Akram-Lodhi, A. H., & Kay, C. (2010). Surveying the agrarian question (Part 1): Unearthing foundations, exploring diversity. *The Journal of Peasant Studies*, 37(1), 177–202.
- Aydın, Z. (2009). De-agrarianization and de-peasantization: Dilemmas of neo-liberal restructuring in Turkish agriculture. In Z. Öniş ve F. Şenses (Eds.), *Turkey and the global economy: Neo-liberal restructuring and integration in post-crisis era* (pp. 223–242). Routledge.
- Bernstein, H. (1991). Petty commodity production. In T. Bottomore, L. Harris, V. G. Kiernan, & R. Miliband (Eds.) *A dictionary of Marxist thought* (2nd ed., pp. 417–419). Blackwell.
- Bernstein, H. (2009). *Tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri* (O. Köymen, çev.). Yordam.
- Bernstein, H., Friedmann, H., van der Ploeg, J. D., Shanin, T., & White, B. (2018). Fifty years of debate on peasantries, 1966-2016. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4), 689–714.
- Boratav, K. (2004). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. İmge.
- Boratav, K. (2007). *Türkiye iktisat tarihi, 1908-2005*. İmge.
- Borlu, Y. (2015). A story of post-Fordist exploitation: Financialization and small-scale maize farmers in Turkey. *Rural Sociology*, 80(2), 173–197.
- Borlu, Y., & Matthews, S. (2018). Industrial maize as a commodity system: Spatial scale and relations of production in Turkey's agriculture after economic restructuring. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 109(5), 629–643.
- Coleman, W., Grant, W., & Josling, T. (2004). *Agriculture in the new global economy*. Edward Elgar Publishing.
- Doğanay, H. (2012). Türkiye fındık meyvacılığındaki yeni gelişmeler. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 27, 1–22.
- Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2014). *Fındık çalıştay sonuç raporu*. http://www.tb.org.tr/dosya/findik_calistay_sonuc_raporu2013_trabzon.pdf
- Giresun Ticaret Borsası (2020). *Üretim sahaları tablosu*. <http://www.giresuntb.org.tr/FindikDikimAlanlari>
- Giresun Ticaret Borsası (2016). *Türkiye fındık ihracat verileri*. <http://www.giresuntb.org.tr/IhracatVerileri>
- Glenna, L. (2003). Farm crisis or agricultural system crisis? Defining national problems in a global economy. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 11, 15–30.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2017). <http://koop.gtb.gov.tr/data/5ad06bb9ddee7dd8b423eb23/2017%20F%4%B1nd%4%B1k%20Raporu.pdf>
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü (2015). *2014 Yılı Fındık Raporu*. <http://koop.gtb.gov.tr/data/53319cecc487c8eb1e43d7299/2014%20F%4%B1nd%4%B1k%20Raporu.pdf>
- Günaydın, G. (2008). *Türkiye tarımı ve değişme eğilimleri*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=8875&tipi=38&sube=0
- Gürel, B., Küçük, B., & Taş, S. (2019). The rural roots of the rise of the Justice and Development Party in Turkey. *The Journal of Peasant Studies*, 46(3), 457–479.
- İslamoğlu, H. (2017). The politics of agricultural production in Turkey. In F. Adaman, B. Akbulut, & M. Arsel (Eds.), *Neoliberal Turkey and its discontents: Economic policy and the environment under Erdogan* (pp. 75–102). IB Tauris.
- Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2019). Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği. *Toplum ve Bilim* 150, 63–93.

- Karadeniz İhracatçıları Birliği (2020). *Fındık istatistikleri*. <http://www.kib.org.tr/tr/ihracat-istatistikler-findik-istatistikleri.html>
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey*. Verso.
- Keyder, Ç. (1988). Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi (1946-60). Ş. Pamuk & Z. Toprak (Ed.), *Türkiye'de tarımsal yapılar kitabı* içinde (s. 163–175). Yurt Yayınları.
- Keyder, Ç., & Yenal, Z. (2011) Agrarian change under globalization: Markets and insecurity in Turkish agriculture. *Journal of Agrarian Change*, 11(1), 60–86.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve köylülük*. Yordam Kitap.
- Lapavitsas, C. (2009). Financialised capitalism: Crisis and financial expropriation. *Historical Materialism*, 17(2), 114–148.
- Levent, H., Yüksek, D., Şahin, O., Erköse, H. Y., & Sert, H. D. (2018). *Hazelnut barometer: Price procurement study*. Washington, DC: Fair Labor Association. https://www.fairlabor.org/sites/default/files/documents/reports/hazelnut_baramoter_price_study.pdf
- McMichael, P. (2005). Global development and the corporate food regime. In F. H. Buttel & P. McMichael (Eds.), *New directions in the sociology of global development: Research in rural sociology and development* (Vol. 11, pp. 265–299). Emerald.
- McMichael, P. (2009). Banking on agriculture: A review of the World Development Report 2008. *Journal of Agrarian Change*, 9(2), 235–246.
- Oyan, O. (2004). Tarımsal politikalarından politikasız bir tarıma doğru. N. Balkan & S. Savran (Ed.), *Neoliberalizmin tahribatı: 2000'li yıllarda Türkiye* kitabı içinde (C. 2, s. 44–67). Metis.
- Pamuk, Ş., & Toprak, Z. (1988). Sunuş. Ş. Pamuk & Z. Toprak (Ed.), *Türkiye'de tarımsal yapılar kitabı* içinde. Yurt Yayınları.
- Republic of Turkey Ministry of Agriculture and Forestry (2014). *Fındık Çalıştayı Sonuç Raporu*. http://www.tb.org.tr/dosya/findik_calistay_sonuc_raporu2013_trabzon.pdf
- Sert, H. D., Yüksek, D., & Açıkalın, A. (2015). *İstanbul'da hanelerin geçinme yöntemleri: Proleterleşme, ücret bağımlılığı ve güvence(sizlik)*. Friedrich Ebert Stiftung Derneği.
- Smith, J., & Wallerstein, I. (1992). Households as an institution of the world economy. In J. Smith & I. Wallerstein (Eds.) *Creating and Transforming Households: The Constraints of the World Economy* (pp. 3–26). Cambridge University Press.
- Soysüren, A. H. (2017). Erken Cumhuriyet Dönemi'nde devlet'in rolü bağlamında fındık piyasasının örgütlenmesi ve ihracatçı tüccarların ayrışması sürecinde Karadeniz Fındık İhracatçıları Birliği'nin kurulması. *Ünye İİBF Dergisi*, 1(2), 26–42.
- TMMOB Chamber of Agricultural Engineers (2018). *Fındık raporu – 2018*. http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=30070&tipi=5&sube=0
- Turkish Grain Board (2018). *2018 yılı fındık sektör raporu*. <http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/findiksektorraporu2018.pdf>
- Turkish Statistical Institute (2020). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1001
- Turkish Statistical Institute (n.d.). *Temel istatistikler*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>
- Wallerstein, I. (1983) *Historical capitalism*. Verso.
- World Bank (n.d.). *Agriculture, forestry, and fishing, value added (% of GDP), 1960-2018*. <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>
- Yenal, Z. N. (2001). Türkiye'de tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanması ve uluslararasılaşması. *Toplum ve Bilim*, 88, 32–54.

